

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(477)

ЩОДЕННИК ВІДСТУПУ ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ ДО БЕНДЕР ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОГО БОЮ¹

(переклав з англійської та підготував до друку Олександр Герасимчук)

За тим, як ми двадцять восьмого червня (*Juny*) відступили після штурму московитських (*Muscovite*) укріплень, його величність зупинився із залишками армії поблизу обозу, щоб дочекатися повернення з бою решти війська й подивитися, чи не здійснить ворог спроби атакувати нас у відкритому полі; проте з боку росіян (*Russians*) жодних дій помічено не було, й король після обіду й кількогодинного стояння в тому місці, яке було на відстані півліги від поля бою, зважив на неодноразові прохання своїх генералів і віддав наказ своїй армії згорнути табір і вирушати до Борисфену (*Boristhenes*).

Приблизно поміж другою та третьою годиною після полудня армія вирушила в дорогу в супроводі звуків литавр та сурм і так із честю прямувала на очах у ворога уздовж Ворскли (*Worskla*) та між цією річкою та тією, що зветься Пслон (*Psiol*), у напрямку Борисфену (*Boristhenes*). Король подолав кілька ліг у цей перший день, перебуваючи з Мазепою (*Mazepa*) в бричці, яка належала барону Зільтману (*Sittman*)² підполковнику й ад'ютанту короля Пруссії (*Prussia*); барон виконував важливе доручення й увесь цей час слідував за армією в якості волонтера.

Армія зупинилася на другий день о дев'ятій ранку, а потім продовжила свій марш цього ж і наступного дня; противник не наслідуював переслідувати нас; він насправді лише робив вигляд, що турбує нашу армію, але відразу ж відступав, як тільки ми ставали в бойовий порядок для оборони.

Таким способом одинадцятого липня (*July*) ми дісталися Борисфену (*Boristhenes*) й зупинилися неподалік невеликого містечка під назвою Переволочна (*Perewoloczna*), яке незадовго перед цим було спалене ворогом. Його величність мав намір відразу ж переправитися через Ворсклу (*Worskla*), яка в цьому місці була неширокою й неглибокою, щоб потім прямувати до Криму (*Crim*), але його рана завадила йому це зробити. Він був постійно стомленим і, крім того, ще й неспроможним пересуватися верхи на коні. Тому король погодився на умовляння своїх генералів, які благали його святість не наражатися на небезпеку; вони ж зі свого боку гарантували ретельне виконання його наказів щодо цього походу.

Після цього король прийняв рішення переправитися через Борисфен (*Boristhenes*), віддавши накази близько тисячі вершникам і піхотинцям, не враховуючи драбантів (*Drabans*), кінних ополченців (*Einspanners*), придворних, канцелярії й козаків, щоб ті слідувати за ним через степ до Туреччини (*Turky*). Оскільки він не мав ні достатньої кількості човнів, ні деревини, щоб їх спорудити, то був дуже цим занепокоєний. Проте, оскільки ворог не з'являвся, то у нас було достатньо часу, щоб відшукати все необхідне уздовж Борисфену (*Boristhenes*). Зрештою, на певній віддалі ми знайшли

---

¹ Переклад здійснено за англійським виданням книги «The Military History of Charles XII, King of Sweden». – London, 1740. – Vol. III. – P. 243–280. Автор «Щоденника...» невідомий.

² Таємний радник герцога Вюртемберзького (Wurtemberg).

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

достатню кількість великих і малих човнів, щоб почати переправу, яка спокійно тривала до дванадцятого липня (*July*); за цей час близько двох тисяч наших людей були переправлені, хоча все й відбувалося повільно, оскільки Борисфен (*Boristhenes*) був у цьому місці настільки широким, що на рух човна туди й назад витрачалася принаймні година.

Коней, яких ми хотіли переправити вплав у значних кількостях, було розташовано з таким ретельним розрахунком, щоб на чолі їх помістили тих, які були найдосвідченішими плавцями; інші ж мали йти за ними так, аби організовано дістатися протилежного берега. Дуже в пригоді тут нам стали татарські (*Tartarian*) й козацькі вершники, багато з яких були вправними плавцями. Вони роздяглися догола й заскочили на своїх невисоких сильних коней, які були без сідел, захопивши таким чином велику кількість коней слідувати за ними. Коли ті коні, на яких вони сиділи, стомилися, вони зістрибнули у воду й попливли поряд з ними, одночасно тримаючи їх за вуздечки. Таким способом ці люди переправили на протилежний берег значну кількість коней без особливих зусиль. Якби ми були змушені пускати їх усіх уплав поряд з човнами, то мали б з ними дуже багато клопотів.

Що стосується вантажу, то ніхто не брав із собою більше, ніж це було необхідно; виняток становили лише кілька легких карет, що були міцно прив'язані до човнів. Вони призначалися для його величності, старого Мазепа (*Mazeppa*) й кількох козацьких жінок.

Мазепа (*Mazeppa*) прибув до нас близько шостої вечора. Його величність не переправлявся аж до середини ночі між одинадцятим і дванадцятим липня (*July*). Він сів у легкий човен разом з кількома слугами лише після того, як віддав накази графу Левенгаупту (*Lowenhaupt*) спалити весь багаж армії й йти до Криму (*Crim*). Оскільки Мазепа (*Mazeppa*) залишив десь позаду себе дві маленьких діжки, наповнені дукатами, його величність уночі послав пана Нойгебавера (*Neugebaver*)¹ за ними; той незабаром повернувся з цими грішми, які згодом нам дуже знадобилися.

Коли ж наше військо зіткнулося з ворогом, який нас переслідував, граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*), замість того, щоб виконати розпорядження його величності, усупереч переконанням більшості офіцерів нашої армії погодився на капітуляцію.

Уже із самого ранку нам стало відомо про прихід московитів (*Muscovites*), про це свідчили постріли, які ми почули вдалині. Близько полудня ми вже знали про повернення наших останніх човнів і про те, що Меншиков (*Menzikof*) розмістився з усією кіннотою поруч з нашим табором, очікуючи швидкого підходу своєї піхоти. Тепер ми думали, що бій неминучий, нічого не знаючи ні про вжиті Левенгауптом (*Lowenhaupt*) заходи стосовно капітуляції, ні про його рішення здатися ворогу. Для того, щоб уникнути негайного переслідування нас супротивником, його величність наказав усі човни знищити, щоб не дати ворогам можливості ними скористатися.

З допомогою цих заходів ми убезпечили себе упродовж кількох днів від переслідування росіян (*Russians*); але нас очікували інші вороги, яких довелося долати, а саме: пустеля, голод, спрага, спека вдень і холод вночі, які однаковою мірою на нас згубно впливали. Оскільки цей степ, який нам необхідно було пройти, був безкрайнім і майже безводним, ми з жахом оцінювали ситуацію, в яку ми потрапили в настільки спекотну пору, коли нам не вистачало практично всього.

У такому безрадісному настрої дванадцятого липня (*July*) за новим стилем ми розпочали наш перехід. Уся наша армія була верхи на конях, окрім короля, який перебував у маленькому татарському (*Tartar*) візку, що нагадував наші легкі карети. Поруч з нашим монархом був генерал-майор Гард (*Hard*), якого було поранено в бою під Полтавою (*Pultowa*). Мазепа (*Mazeppa*) знаходився в кареті з кількома козацькими жінками. Навкруги стояла глибока тиша, й ніхто не знав, у який бік прямувати, щоб перетнути цей степ; військо розтягнулося в довжину й рухалося двома колонами, в одній з яких були шведи (*Swedes*), які супроводжували його величність, а на чолі іншої, що складалася з козаків і волохів, був Мазепа (*Mazeppa*).

¹ Він тепер судовий писар у Померанії (*Pomerania*) й отримав титул барона за повелінням його величності нинішнього шведського (*Swedish*) короля.

Степ, який ми повинні були перейти, народи-сусіди, а саме: поляки (*Poles*), татари й козаки, називали Диким полем (*Dzike-Pole*). Ця земля, яка спочатку в деяких місцях могла бути болотистою й порослою очеретом, а згодом ставала сухою й піщаною; зрештою, у даний час вона являла собою неозорі простори відкритої рівнини, яка була вкрита травою й не мала дерев. Подекуди на цій рівнинній місцевості були розкидані окремі пагорби з відмінними пасовищами.

Незабаром ми знайшли дорогу, що вела в бік кордону з Брацлавським (*Braclaw*) воєводством, але ми нею не скористалися, вирішивши йти через степ прямо до Туреччини (*Turky*), не маючи перед собою навіть натяку на шлях, яким би коли-небудь пересувалися люди. Проте наші козаки вели нас, як капітани у відкритому морі, знаючи всі долини й річечки, усі болота, що траплялися на нашому шляху. Сам Мазепа (*Mazepa*) теж не був невігласом у будь-якій частині цього степу, який він часто перетинав з козаками в останній війні Росії (*Russia*) з турками, яка відбулася в кінці минулого сторіччя. Тоді він безупинно нищпорив усією цією місцевістю аж до Очакова (*Oczakow*) і цілком імовірно, що саме він порадив королю обрати цей маршрут.

Ці провідники повели шведів (*Swedes*) так, що обидві колони, які прямували різними дорогами, у перший же вечір об'єдналися поблизу болота, порослого очеретом; тут люди й коні змогли нарешті освіжитися після сильної денної спеки й жахливих потерпань через брак води. Тепер усі забули про пристойність, спрага переважила огиду, кожен насолоджувався питтям якоїсь підозрілої й каламутної води, якою дехто з нас навіть наповнив пляшки на наступний день, а наші провідники переконували нас, що нам не варто шукати кращого шляху. Що ж до коней, то їх ми відвели пастися, а люди продовжували страждати через брак продуктів харчування. Найбільше ж турбувало нас на цьому шляху те, що ми постійно були змушені залишатися на відкритому повітрі, не зустрічаючи в цих краях ніяких будинків чи хатинок. Може, й недоречним було б тут згадувати, але в цьому степу не було ні дерев, ні тіні, ми лише під вечір мали змогу ховатися від сонця за пагорбами, які в деяких місцях були досить високими. У іншу пору дня ми перебували під палючими променями сонця, які падали вертикально на наші голови в цю спекотну пору року.

Після того, як ми нагодували наших коней, ми подали всім сигнал, щоб труби більше не звучали, й потім продовжили свій похід. Ми, як і раніше, рухалися до опівночі, потім зупинилися, щоб дати відпочити коням, які були надто стомлені й дуже голодні. Однак ми не могли дозволити їм пастися в нічний час, бо вони могли розбігтися, й значній частині наших людей довелося б рухатися пішки, що зробило б нашу ситуацію ще більш гнітючою. Проте декотрі з тих, хто спішився дещо пізніше, все-таки відпустили коней пастися в цей час. У результаті кілька коней втекло й залишило своїх вершників у страшенній розгубленості. Після двох годин відпочинку ми тринадцятого липня (*July*) о другій годині ночі відновили наш похід. Якщо вдень ми страждали через жорстоку спеку, то вночі нам доводилося витримувати, окрім втоми, ще й надзвичайно пронизливий холод, який тривав аж до тієї пори, коли сонце з'являлося на горизонті; через це ми вже помітили, що холод був найлютішим за годину до сходу сонця, але як тільки сонце починало кидати свої перші промені, ми зразу ж підбадьорювалися, а вже через годину або дві спека ставала настільки надмірною, що так само, як ми мали упродовж ночі великі негаразди, рятуючись від холоду, так само ніякий одяг не був настільки тонким, щоб врятувати нас від надмірної денної спеки. Однак якими б дошкульними не були для нас ці обидві протилежні крайнощі, особливо спека, яку не пом'якшував ані найменший подих вітру, ми мали досить підстав дякувати богам, що цей сезон не був дощовим, бо в такому разі ми не змогли б упоратися із втомою і, найімовірніше, загинули б тут усі гуртом.

Ми спокійно продовжили наш похід до полудня, коли ми підійшли до води й змушені були зупинитися, щоб дати нашим коням хоч трохи підкріпитися на пасовищах, які були дуже гарні в цій місцевості, а вода була краща, ніж напередодні. Усе це нас дуже підбадьорило.

Що стосується провізії, то значна частина наших людей її не мала; проте вони мужньо трималися, не вживаючи в їжу те, що для них було надзвичайно неприємним.

Тільки татари, які звикли їсти конину, перерізали горлянки тим коням, які вже не трималися на ногах, і готували їх м'ясо своєрідно: вони вибирали найкращі шматки конини, які вони або висушували на сонці, або ж клали їх під своє сідло, щоб зробити їх ніжнішими й такими, що легко засвоюються організмом; голод змушував їх їсти такий харч з найбільшим апетитом у світі.

Пробувши в цьому місці дві чи три години, ми всі знову осіддали наших коней і продовжили наш похід до опівночі, коли ми знову упродовж кількох годин перепочили. Ось таким чином ми й здійснили перехід від Борисфену (*Boristhenes*) до Бугу (*Bog*).

Чотирнадцятого липня (*July*) ми в степу надибали кілька широких і довгих ділянок землі, які всі були густо вкриті вишневими деревами особливого сорту. Вони являли собою низенькі чагарники, товщиною приблизно як маленька берізка й не вищими за траву; плоди на них були розміром як на звичайних диких вишнях, червоними й різкими на смак. Козаки їх дуже жадібно поїдали, що захопило наших людей теж їх спробувати. Виявивши їх смачними, наші солдати набрали із собою велику кількість цих вишень, кожен ніс два або й три кущі, у дорозі їх використовували для того, щоб освіжитися. Ці вишні нагадували дерева з родини хамацереусів (*Chamaecerasi*), тобто ті, що стелються. Згадка про них є ще у Плінія (*Pliny*) й нині їх вирощують у Швейцарії (*Switzerland*), де їх називають гірськими вишнями (*Mountain-Cherries*).

Окрім цього, ми зустріли в цій місцевості різних диких тварин, зокрема зайців, диких овець і кілька видів куріпок. Що стосується овець, то кілька наших людей погналися за ними й кількох забили. Козаки запевняли нас, що їх м'ясо дуже смачне, й це було дуже доречним за нашої нинішньої скрути. Головною проблемою було те, як його приготувати в цьому безкрайньому голому степу, де не можна було віднайти жодної дерев'яної палички для того, щоб розвести вогонь. Однак, оскільки потреба є матір'ю винаходу, то в дорозі ми додумалися використовувати кінський кізяк, який ми висушували на сонці, а потім використовували як паливо для смаження нашої дичини; звичайно, жару від цього вогню не вистачало, щоб м'ясо наших овець стало достатньо ніжним, але ті, хто його вживав, підтвердили, що його смак дуже нагадував смак м'яса косулі; проте ці тварини зовсім не були схожими на наших овець, бо були худішими, вищими і з вигнутими шиями, а їх вовна була чорного кольору.

П'ятнадцятого липня (*July*) ми перетнули дорогу, яка вела від Брацлавського (*Braclau*) воєводства до України (*Ukrain*). Там козаки зустріли селянина, який супроводжував в Україну (*Ukrain*) віз, навантажений сіллю; оскільки ми мали велику потребу в цьому продукті й не були впевнені, що він не потрапить до рук ворога, то козаки позбавили селянина подальших турбот, негайно купивши в нього як увесь його вантаж, так і його коней.

Брак продуктів усе ще залишався досить значним, голод дошкуляв нам усе дужче й дужче. Він зрештою спочатку змусив кількох наших людей, подібно до татар, їсти конину, а потім і всі від першого до останнього долучилися до цієї їжі. Дехто з нас мав ще трохи харчових запасів, але приховував це, побоюючись небажаних партнерів, з якими б довелося ділитися.

У той же самий час ми потроху наближались до кордонів Туреччини (*Turky*), хоча це й важко було помітити в цьому степу. Козаки повідомили нам, що ми вже подолали більшу частину дороги між Борисфеном (*Boristhenes*) і Бугом (*Bog*). Оскільки ми не знали, як нас у такій значній кількості зустрінуть, то його величність заздалегідь послав генерала Понятовського (*Poniatofski*) із секретарем Клінкостромом (*Klinkostrom*) до правителя Очакова (*Oczakow*), щоб повідомити того про наше прибуття й передати йому прохання потурбуватися про нас, коли король прибуде до Бугу (*Bog*): тобто, аби там було все готове для переправи його через річку з усіма людьми й щоб на місці було достатньо продуктів, які б король міг купити за готівку.

Паша, тобто правитель, негайно відповів, що без прямого наказу великого султана він не може дати дозвіл королю на переправу. Проте після неодноразового вмовляння Понятовського (*Poniatofski*), який у дуже емоційній манері переконав пашу не гаяти дорогоцінний час, він погодився без зволікань послати листи короля морем до

Костянтинополя (*Constiantinople*). До цих листів він додав свої власні міркування й водночас послав кур'єра до сераскира-паші або, інакше кажучи, правителя Бендер (*Bender*), щоб отримати від нього пораду, як йому діяти в цій непростій ситуації, поки не надійшла відповідь з Костянтинополя (*Constiantinople*), яку можна було очікувати через чотири чи п'ять днів за попутного вітру; саме ж місто Очаків (*Oczakow*) знаходилося на березі Чорного моря.

Сераскир відповів паші, що тому поки що не слід нічого робити, але варто заготівку забезпечити нас продуктами й тримати всі вітрильні човни й людей у готовності до переправи короля через Буг (*Bog*); при цьому він радив паші бути з нами дуже люб'язним, оскільки мав відомості, що росіяни (*Russians*) вже переправилися через Борисфен (*Boristhenes*) і кинулися навздогін його величності.

Понятовський (*Poniatofski*) і Клінкостром (*Klinkostrom*) повернулися з цими новинами, ще не знаючи відповіді сераскира Бендер (*Bender*), про яку ми дізналися згодом, ще перебуваючи в дорозі. Незабаром ми дісталися місцевості, де земля була надзвичайно піщаною й сухою, з нікудишніми пасовищами. У цих краях також протікала річка, перша, яку ми побачили після Борисфену (*Boristhenes*), і називалася вона Великий Інгулець (*Ingulet Weliki*), що вказувало на її значну величину. Таку назву їй дали, щоб відрізнити від іншої річки, яка була дещо лівіше й називалася Малим Інгульцем (*Ingulet Malinki*), що натякало на її невеликі розміри.

Річка залишилася від нас з правого боку, а ми від неї продовжили наш похід і стали невеликим табором на відстані однієї ліги від Бугу (*Bog*). Там ми знайшли достатньо води, яка, проте, була несвіжою й мала неприємний смак як для людей, так і для коней. Оскільки ми були дуже наполегливими в пошуках прісної води, то нашим козакам, які завжди були в русі й які чудово знали місцевість, пощастило неподалік від табору виявити джерело відмінної води¹. Було небезпідставне побоювання, що така велика кількість людей відразу спустошить джерело, тому біля нього було поставлено вартових, щоб підтримувати порядок і щоб король завжди міг мати свіжу й чисту воду. Нещасні ж коні, окрім того, що мали погані пасовища, були змушені, як і раніше, пити брудну воду, яка мала гіркий присмак через близькість Евксинського (*Euxin*) моря.

Навколо нас ми бачили вовків, один із яких був приголомшливого розміру й пробіг просто поміж нами; йому пощастило втекти, бо він посіяв такий жах серед усіх наших людей, що мав достатньо часу для уникнення небезпеки.

Ми вже були на кордоні з Туреччиною (*Turky*) й чим далі ми просувалися вперед, тим пейзажі ставали дедалі гарнішими. Нам сказали, що в цій країні є місцевості, порослі дикими динями; ми ж наткнулися лише на кілька полів, укритих дикою білокачанною капустою. Незважаючи на всі принади цієї найродючішої в світі землі, уся місцевість аж до самого Бугу (*Bog*) була пустельною й не було помітно навіть найменших ознак того, що вона коли-небудь була заселена².

¹ Пан Вольтер (*Voltaire*) у своїй історії Карла (*Charles*) XII стверджує, що генерал Понятовський (*Poniatofski*) виявив це джерело під вербою. Проте це не відповідає дійсності, оскільки в усьому цьому степу не було нічого, з чого б могла вирости навіть маленька гілочка.

² У нас дійсно були вагомні підстави захоплюватися тією незабгненою й глибокою мудрістю, з якою бог розподілив частини цього світу між людьми, давши одним так багато диких і безплідних земель, на яких вони постійно змушені були наполегливо працювати, щоб отримати шматок хліба, якого часто було недостатньо навіть для того, щоб усіх їх прогодувати. Водночас так багато прекрасних і родючих районів залишилися незаселеними й необробленими. Цей степ, безумовно, відноситься до цих останніх місцевостей, які ще навіть не мали власних найменувань не тому, що їх неможливо було освоїти, отримавши все необхідне для життя, а з невідомого нам мудрого божого провидіння.

Можливо, такому заселенню перешкоджала нестача води, але це не могло стати суттєвою причиною, оскільки ця незручність легко виправляється копанням колодязів, як це роблять у Польщі (*Poland*) й Україні (*Ukrain*), де в тисячі місць тільки такою водою й користуються; а болота, які є в цьому степу, яскраво підтверджують, що там має бути велика кількість джерел. Крім того, дві річки Інгулець (*Ingulet*) живляться прісною водою не лише у верхів'ях, а й на середині течій і навіть за кілька ліг від Евксинського (*Euxin*) моря; тут також сприятливі умови для торгівлі, головним чином через наявність транспортного сполучення Евксинським (*Euxin*) або, як його ще називають, Чорним морем.

Що стосується деревини, яка є головним дефіцитом у цій чудовій місцині, то її можна легко

Після кількогодінного відпочинку в цьому місці, шістнадцятого липня (*July*) ми продовжили наш похід до Бугу (*Bog*), якого ми дісталися через дві години. Ми розмістилися на чудовому лузі вздовж річки, але втамувати спрагу нам там не вдалося через нестачу прісної води, яка хоч і була в наявності, але, вже починаючи за багато ліг звідси й аж до самого Чорного моря, річкова вода ставала неприємною на смак. Що стосується ширини цієї річки, витoki якої починаються далеко на Поділлі (*Podolia*) й яка є судноплавною ще в Польщі (*Poland*), то в цьому місці вона становила добрі чверть ліги. Турки (*Turks*) вже нетерпляче там чекали на нас, побоюючись можливості втратити свої продукти; як тільки вони помітили наше прибуття до протилежного берега, жадабо до грошей змусила їх щосили прагнути до якнайшвидшої зустрічі з нами.

Неважко уявити, з яким бажанням наші напівголодні люди чекали на них. Оскільки було побоювання виникнення безладу, король розмістив біля річки охорону для того, щоб запобігти паніці, яка могла трапитися, коли човни пристануть до берега, і щоб у першу чергу було обслужено його величність з його почетом.

Після прибуття до нас турки (*Turks*) зразу чудово зрозуміли, як перетворити наші бажання в свій прибуток. Вони, подібно до євреїв (*Jews*), відчували, яку користь від нас вони можуть отримати, зокрема, коли помітили, в яких умовах ми перебуваємо, а особливо, коли побачили, як ми давали їм гроші, не звертаючи уваги на ціну товару, яку бідні голодні шведи (*Swedes*) вважали реальною. Проте, зрештою, обидві сторони залишилися дуже задоволеними: і турки (*Turks*), які мали від нас гарний виторг, і шведи (*Swedes*), які нарешті вгамували голод, від якого вони дуже страждали.

доставляти сюди двома шляхами; зокрема Борисфеном (*Boristhenes*) і морем: так що ця місцевість може стати великим і важливим князівством, якщо хтось візьметься за її освоєння. Хоч ми й не могли зрозуміти, чому сотні тисяч людей до цих пір не доклали зусиль для того, щоб заволодіти цією щедрою землею, можна виокремити деякі з усіх можливих вагомих причин того, чому сусідні народи ніколи там не оселялися.

По-перше, це брак деревини та води, двох речей, яких важко знайти в цьому степу. По-друге, ледачість і природна тупість людей, які не лише не бажають розвивати промисловість, а й жодним чином не хочуть турбуватися про те, щоб зробити своє життя зручним і привабливим. По-третє, значні площі сусідніх країн, розміри яких надмірні для наявної кількості їхніх мешканців і в них ще залишаються неосвоєні місця. Наприклад, Україна (*Ukraine*) є країною з такими обширними просторами, які спроможні не тільки щедро годувати її жителів, але й, окрім цього, ще й виробляти достатньо для того, щоб допомагати всім своїм сусідам. По-четверте, не помиляються ті, хто приписує причину цієї недбалості древнім скіфам (*Scythians*), я маю на увазі європейських скіфів, які, згідно з твердженням Квінта Курція (*Quintus Curtius*), мешкали лівіше Фракії (*Thrace*), яка в даний час називається Румунією (*Romania*). Їхні землі простягалися від Костянтинополя (*Constantinople*) аж до Борисфену (*Boristhenes*) уздовж узбережжя Евксинського (*Euxin*) моря, а від Борисфену (*Boristhenes*) до Танаїсу (*Tanais*), який інакше називається Доном (*Don*). Ці скіфи (*Scythians*) ніколи не мали позначених кордонів між своїми землями й чітко не могли назвати, які з них їм належали. Вони нехтували заняттям землеробством і жили, харчуючись лише молоком і медом, не мали ні постійних будинків, ні іншого певного місця проживання і постійно мандрували степом з одного місця на інше зі своїми дружинами, дітьми й великою рогатою худобою. Не дивно, що їхні нащадки залишили частину цієї країни неосвоєною й у тому ж стані, в якому вони її отримали, зберігши в той же час деякі залишки древньоскіфського (*Scythian*) способу життя. Наприклад, запорожці (*Zaporovians*) до цих пір мешкають тільки в землянках або в наметах з повсті, які вони легко можуть переносити з одного місця в інше, і харчуються тільки худобою, дичиною й рибою. Звідси можна легко зробити висновок, чому ця чудова місцевість досі залишається пустельною на півночі й чому вона постійно залишається в такому стані. Не варто забувати також звичаї сусідніх народів, одними з яких є татари. П'ята причина того, чому зокрема південна частина цієї місцевості не заселена турками, яким вона належить, та ж сама, на яку ми вказали у третьому пункті, а саме: значна площа цієї країни й брак чоловічого населення; це особливо помітно при подорожі цією країною від Бугу (*Bog*) до Дністра (*Niester*), де степові простори повністю незаселені, хоча місцевість тут приваблива й безпечна.

Що ж стосується поляків, чия територія прилягає до цього степу із західного боку, то в них немає необхідності шукати нові землі, покидаючи свою власну родючу й прекрасну країну, яка здатна їх усіх щедро всім забезпечити. На сході цей пустинний степ обмежений лише Чорним морем. Мало хто може чітко усвідомлювати, якими мотивами й вигодою керуються віддалені й цивілізовані успішні народи, коли посилають колоністів на інші землі, оточені розбійниками й варварами, які не мають ні законів, ні моральних норм. Це незрозуміло до тих пір, доки захист цієї колонії не забезпечений могутньою сторонньою силою, завдяки якій вона може почувати себе в абсолютній безпеці й навіть слугувати бар'єром проти такої грізної сили, якою є турки (*Turks*).

До провізії, яку купці доставили нам, входили вівці, свійська птиця, риба, хліб, печиво, інжир, кілька сортів вина, прянощі, дрова і т. д. Вівці в них були великі, гарні й дуже гладкі; птиця була звичайною; хліб і печиво були дуже ретельно спеченими й дуже смачними. Інжир не був ні свіжим, ні цілим, а порізаним на цукати, що були нанизані дюжинами на стебла соломи; спочатку ми купили його у великій кількості, а опісля купували вже за півціни.

Що стосується вина, то нам його привезли різних сортів, але переважно це було вино з Криму (*Crim*), дуже п'янке, не надто приємне на смак і трохи червонуватого кольору. Також нам принесли ще один сорт вина, яке, за словами торговців, було грецьке (*Greek*). Воно мало таку ж міцність, як і кримське (*Crim*), проте було незрівнянно смачнішим. Ці два сорти вина, порівняно з іншими продуктами, були не надто дорогими. Попри все, необхідно було проявляти велику обережність, оскільки було дуже легко захопитися цим вином, а не просто втамувати ним спрагу. Наші люди, які були дуже виснаженими спрагою, відчули на собі погані наслідки цього й спочатку дещо недобре себе почували. Потім ми виявили, що цей напій не тільки не втамовує спрагу, але навіть здатен посилювати її, тому ми перестали його купувати. Вівці й дрова призначалися для короля, який мало споживав гарячих страв упродовж усього часу, поки ми перебували в степу.

Під час торгівлі з турками (*Turks*) у нас виникали певні труднощі, бо ми не знали ні їхніх грошових одиниць, ні їхньої мови, серед нас не було жодного, хто міг нею розмовляти. Вони привезли із собою єврея (*Jew*), який слугував перекладачем; але що могла зробити одна людина серед такої кількості людей, у такій великій тисняві й такому безладі? Дрібні монети турків переважно складалися з асперів (*aspres*) і пар (*parasi*), які вони найчастіше згадували; у нас із срібних монет було лише два види: гроші (*gros*) й копійки (*copekes*), перші були німецькими, другі російськими. Оскільки копійки (*copekes*) були надто дрібні, то спочатку турки (*Turks*) їх брали неохоче; але єврей роз'яснив їм, що вони прирівнюються до саксонських грошових одиниць, зокрема таких, як німецькі (*German*) флорини, після чого вони почали їх брати із задоволенням, оскільки пізніше могли отримати значну вигоду, переплавивши або обмінявши їх. Проте з усіх видів монет турки найохочіше брали дукати, вони навіть просили нас розплачуватися саме ними; хоча згодом кожен з нас і прагнув відстоювати свою думку щодо цін, але ми, тим не менше, були змушені скоритися скупості турків (*Turks*), які, слід зауважити, не зловживали отриманою можливістю занадто піднімати ціну на свій товар, щоб продавати його якомога дорожче.

Оскільки його величність піклувався не так про себе, як про своїх виснажених солдатів, він розпорядився, щоб м'ясо й хліб розподілили між ними, й віддав наказ щодо закупівлі биків, овець та інших продуктів харчування для швидшого відновлення сил армії. Один турок (*Turk*) ще на самому початку прийшов прямо до короля з овечкою та іншими продуктами й показав їх королю. Наш правитель наказав видати йому дванадцять дукатів, про що той розповів іншим купцям, після чого ті прибули натовпом з усіх усюд і поклали до ніг короля все краще, чим вони могли його пригостити. Його величність, як і раніше, продовжував виявляти свою щедрість, яка доповнювалася його витонченими й величними манерами. Купці, які це побачили, відразу ж перейнялися повагою до його особистості; так що дуже помиляються ті, хто вважає цей народ надзвичайно варварським: турки (*Turks*) високо цінують гідність та чесноти й проявляють себе, за незначним винятком, не менше, а можливо, навіть і більше щирими, чесними й шляхетними, ніж багато християнських народів.

Оскільки довго залишатися на цьому боці річки ставало небезпечним, бо противник повним ходом мчав нам навздогін, його величність наполог на негайній переправі, знову пославши гінців у Очаків (*Oczakow*)¹ до паші, щоб нагадати йому про виконання королівського прохання.

Паша не заперечував, але повідомив, що він отримав від сераскира Бендер (*Bender*) розпорядження щодо короля з його невеликим почетом; проте в цьому наказі не місти-

¹ Це місто розміщувалося на протилежному березі Бугу (Vog) й знаходилося на відстані п'яти чи шести ліг від нас.

лося жодної згадки про військо його величності. Отже, він міг дозволити переправу тільки королю з певною кількістю челяді й збирався підготувати все необхідне для цього, але для переправи королівського війська йому потрібен був наказ із Константинополя (*Constantinople*). У той же час паша під загрозою якнайсуворішої кари заборонив усім човнярам і купцям, які доставляли нам провізію, брати до себе на борт будь-кого із шведів (*Swede*). Було підготовлено тільки один невеликий човен, який завжди перебував у готовності для короля й декого з прислуги.

Король був здивований таким трактуванням пашею наказу сераскира й рішуче заявив, що він не буде переправлятися через річку без усіх своїх людей, яких він би ніколи не покинув; водночас король повідомив пашу про те, що коли він уперше попросив дозволу на переправу, то мова йшла не тільки про його власну персону. Також було сказано про те, що накази паші від сераскира, які той йому незабаром надішле, безумовно, будуть стосуватися всіх, хто прибув з королем. Проте усі наші прохання нагадували розмову з глухою людиною, яка зовсім не була прихильною до шведів (*Swedes*), хоча ті робили все, що було в їх силах, включно з обіцянками та подарунками для завоювання симпатії паші. На перших порах усе було марним, але потім, після отримання від нас значної суми грошей, паша погодився на наші прохання навіть без будь-яких подальших наказів з Константинополя (*Constantinople*).

Поганий настрій паші значно підсилювався через козаків, які були з нами й частково стали причиною того, що він так довго опирався. Його можна було переконати бути поступливішим до шведів і без таких значних затрат з нашого боку, якби з нами не було козаків, до яких турки завжди ставилися підозріло, особливо в цій місцевості. У такій напруженій ситуації нам нічого не залишалось, як щедрими обіцянками завойовувати прихильність паші, щоб той дав дозвіл купцям переправити шведів. Зрештою, нам самим пощастило вмовити одного з них, чий човен вміщував близько п'ятидесяти осіб, перевезти нас наступного дня за ціною у два дукати за кожну людину.

Шведи (*Swedes*), переважно всі знатні люди, які домовилися про цю переправу, вирушили ввечері сімнадцятого липня (*July*) до човна, який згідно з умовою був найнятий на весь наступний день. Вони пробули там всю ніч, щоб мати більшу гарантію через побоювання, що купець може змінити свою думку. Проте на світанку вісімнадцятого липня (*July*) вони не побачили ні купця, який уже отримав половину грошей, ні його веслярів. Ті, хто вже сів у човен, вирішили взяти кілька шведських (*Swedish*) солдатів, щоб ті гребли до іншого берега, ні на кого більше не чекаючи. Коли вони дісталися середини річки, то здибали човен турка (*Turk*), господаря судна, з яким було близько двадцяти чоловік. Той почав несамовито репетувати на шведів (*Swedes*), щоб ті негайно верталися назад, бо в іншому випадку вони зараз про це пошкодують. Ця погроза не справила жодного враження на шведів (*Swedes*) і вони, як і раніше, продовжували веслувати до протилежного берега. Турецький (*Turkish*) купець, щоб залякати їх, наказав своїм людям підготуватися відкрити вогонь; водночас наші люди зайняли бойову оборонну позицію й цим вселили такий страх у мусульман (*Mussulmen*), що вони дали задній хід і повернулися до берега раніше за шведів (*Swedes*), які, не відаючи, що турки будуть робити, коли вони причалять, перебували в готовності до будь-якого розвитку подій. Проте все склалося краще, ніж очікувалося: за винятком кількох образ, які шведи (*Swedes*) вдали, що не почули, справу владнали, не доводячи до сутички. Турки (*Turks*) задовольнилися тим, що шведи (*Swedes*) негайно звільнили човен, в якого вони поспішно посідали й поплили до Очакова (*Oczakow*).

Шведи (*Swedes*), які переправилися, були дуже раді, що опинилися в безпечному місці, але вони були дуже стурбовані з приводу сумної долі всіх інших, тому що більше жоден турок (*Turk*) не наважився здійснити благородну справу стосовно їх переправи, яку паша суворо заборонив. Однак коли паша раптово отримав більше грошей, ніж сподівався, турки (*Turks*) дали нам човни до вечора вісімнадцятого липня (*July*), й ми успішно ними скористалися і того ж дня й наступного дев'ятнадцятого липня (*July*), коли переправили значну кількість людей.

Що ж до короля, човен якого перебував у повній готовності, то він, як і раніше, продовжував піклуватися про переправу своїх людей, а також усіляко підбадьорював

їх. Це вселяло паші побоювання, що він дуже ризикуватиме, якщо швидко не надасть більше човнів для переправи решти наших людей. Король твердо вирішив залишатися на тому боці доти, доки не будуть перевезені всі його люди. Коли ж турецький (*Turkish*) правитель нарешті послав більше човнів, було вже занадто пізно. Король на той час уже переправився, а росіяни (*Russians*), які незабаром прибули, взяли в полон усіх тих, хто залишився на тому березі. Супровід короля після здійснення переправи складався з гетьмана Мазепи (*Mazepa*), генерал-майорів Аксель-Спарра (*Axel-Sparr*), Гардба (*Hardb*), Лагеркрони (*Lagercrona*) й Понятовського (*Poniatofski*); полковників Орнстедта (*Ornstedt*), Гірти (*Hierta*) й Даблдорфа (*Dabldorf*); підполковників Гілленкрока (*Gyllenkrok*), Ереншильда (*Ehrenschild*), Функа (*Funk*), Зільвербельма (*Silverbielm*), Гротбусена (*Grotbusen*) й Лейонбрінка (*Leyonbrink*); генерал-ад'ютанта Гілленкли (*Gyllenkla*) й кількох інших офіцерів різних звань і посад з рештою драбантів (*Drabans*) і кількома солдатами загальною кількістю до чотирьохсот осіб чи близько того, не враховуючи кількох представників козацької старшини.

Стосовно челяді королівського двору, то до неї входили маршал Дюбен (*Duben*), камергери Торншольд (*Thornschild*) і Клінгштірна (*Klingstierna*); судді Ключендорф (*Chusendorf*) і Кронмарк (*Cronmark*), королівський сповідник єпископ Мальмберг (*Malmberg*), який згодом помер у Бендерах (*Bender*) і який замінив пана Нордберга (*Nordberg*), узятого в полон під Полтавою (*Pultowa*), два комірники його величності, дворецький, економ, кухар, кілька помічників і слуг кухаря та кілька лакеїв.

До складу королівської канцелярії входили: радник канцелярії пан Мюллерн (*Mullern*), військовий радник пан Фіфф (*Fieff*), три секретарі Бунге (*Bunge*), Гілтен (*Hylteen*) і фон Кохен (*Von Kochen*) та чиновники, загальна кількість яких становила п'ять чи шість сотень осіб.

Уся решта війська могла б дуже легко переправитися від того часу, коли ми прибули до Бугу (*Bog*), якби паша не виявляв стільки неприязні відносно нас і якби він надав нам своєчасно потрібну кількість човнів, яких в Очакові (*Oczakow*) було дуже багато. Проте впертість цього турка (*Turk*) аж до вручення йому грошей стала причиною того, що після полудня дев'ятнадцятого числа росіяни (*Russians*) заскочили зненацька решту наших людей, відразу ж зупинили кілька суден і відкрили вогонь по тих, хто на час їхнього прибуття відпливав від берега, щоб перетнути річку.

Оскільки шведи (*Swedes*) були не в змозі протистояти значно переважаючій силі супротивника, то невдовзі вони були змушені здатися в полон; що ж до до козаків, які знали досконало цю місцевість, то вони врятувалися, кинувшись навтіки в степ. Росіяни (*Russians*) їх недовго переслідували, бо були такі ж стомлені, як і шведи (*Swedes*), й були неспроможні їх наздогнати. До того ж, росіяни (*Russians*) вже достатньо далеко заглибилися в межі турецьких (*Turkish*) кордонів і здійснили немало військових маневрів на території великого султана, ризикуючи в подальшому потрапити в халепу, яка б мала для них фатальні наслідки у випадку, якби турки (*Turks*) розгнівалися й зайняли місцину позаду них, відрізавши таким чином їм шлях до відступу. Через це вони швидко повернулися назад до Борисфену (*Boristhenes*).

Мабуть, на той час ще було недостатньо страждань для цих бідних нещасних людей, які вже й так натерпілися від жахливих злигоднів і втоми при проходженні через пустинний степ, але вони знову були змушені перетинати його ще й удруге в якості невільників, в умовах значно скорботніших і плачевних. Мало хто з них дістався основного московитського (*Muscovite*) війська; козаки повідомили нам, що вони знайшли потім безліч з них, полеглих у цій пустелі від голоду, страждань і втоми, а росіяни (*Russians*) самі перетнули цей обширний степ з великими труднощами. Ті ж, хто мав щастя врятуватися, були дуже втішені, знаючи, що їх король у безпеці, попри невизначеність своєї долі, перебуваючи в чужій країні й віддані на розсуд людей, про яких європейці (*Europeans*) зазвичай мають помилкові уявлення. Вони, проте, дуже шкодували за втратою своїх вірних товаришів, а також за багажем і всім, що вони тягнули з собою від Борисфену (*Boristhenes*) аж до Бугу (*Bog*) й що було захоплене й дісталось ворогу. Найбільше було шкода втрачених коней, з яких далеко не всі перетнули річку; так що навіть кілька знатних людей були змушені потім продовжувати подорож пішки.

Як тільки паша почав міняти своє ставлення до нас, він наказав доставити в наш табір провізію та інші необхідні речі. Турецькі (*Turkish*) купці прибули туди натовпом і принесли нам всіляких товарів і, поміж іншим, коней і возів, які вони продали дуже дорого тим, хто був спроможний заплатити за них, що все одно втішило наших людей, які були страшенно втомлені й пригнічені. Тільки король, незважаючи на свою рану й те скорботне видовище, яке він побачив, коли його людей забирали в неволю практично перед його очима, зберіг свою природню велич розуму і спокій, що було неймовірним і гідним героя.

Ми сподівалися, що замість пустелі, через яку ми вже пройшли, нам надалі пощастить зустріти в дорозі міста й села; але наші сподівання на це виявилися повністю марними, ми до цих пір не перетнули увесь цей великий степ, який простягався й далі, так що вдень ми потерпали від неймовірної спеки, не будучи в змозі знайти ані найменшого затінку, а вночі в нас була лише земля замість матраців і килимків та небо замість ковдр. Але, оскільки ми нарешті перебували в безпеці від ворога, який уже не міг переслідувати нас, то всі, хто міг, придбали за всяку ціну невеликі турецькі (*Turkish*) візки, зроблені в манері цієї країни, а саме довжиною в зріст людини, дуже вузькі й без будь-якого металу й такі легенькі, що один кінь міг його спокійно тягнути. Вони були покриті повстю, мали чотири колеса й борти висотою в півтора дюйми; ми як змогли пристосувалися до цих візків і, хоч і повільно, але продовжили наш похід. Удень ці візки слугували нам для укриття в тих місцях, де ми розташовувалися, вночі ми використовували їх замість ліжок, а коли йшов дощ, вони були нашим єдиним дахом; у той же час ними ми перевозили наші нехитрі пожитки, у них ми могли мешкати й мати прихисток як колись Діоген (*Diogenes*) у своїй бочці.

Потім ми зрозуміли, що сама місцевість змушувала тутешніх мешканців жити на кшталт древніх скіфів (*Scythians*); бо, хоча цього відомого народу вже протягом тривалого часу й нема на світі, його спосіб життя ще так багато практикується в усій цій країні, бо її жителі до цих пір продовжують мандрівне й бродяче життя без будь-якої осілості й постійного житла, безперервно пересуваючись від одного місця до іншого, без заснування міст і сіл.

Це було видовище однаково сумне й кумедне – бачити як ми вранці вилазимо з-під повсті на цих візках; на те, як ми пересувалися, також не можна було дивитися без сміху.

Попри це, рухатися на цих візках через степ було зручніше, ніж раніше, коли ми пересувалися верхи на конях і від чого втома, зрештою, ставала зовсім нестерпною. Як тільки ми були забезпечені всім необхідним для продовження нашої подорожі, ми негайно вирушили в дорогу, оскільки в місці, де ми тоді перебували, не було ні гарного пасовища, ні прісної води. Потім ми повернули в напрямку до Очакова (*Oczakow*), усе ще рухаючись через велику рівнину, на горизонті якої була пустка. Коли ми побачили, що його величність обрав цей маршрут, ми мали надію, що він стане табором поблизу міста, де ми могли б відпочити й відновити наші сили. Проте, як виявилось, це не було наміром ні його величності, ні паші, тому ми раптово повернули вправо від Очакова (*Oczakow*), рухаючись через необроблені й безлюдні поля, і стали табором за три ліги від цього міста.

Однак, це місто стало нам дуже в пригоді. До паші було відправлено кілька шведів (*Swedes*), які повинні були отримати в нього необхідний документ, який би дозволив безперешкодно входити в місто й купувати продукти для короля. Декому це врятувало життя, оскільки з'явилася можливість купити в місті тисячу дрібних речей, яких ми потребували через хвороби, які були спричинені пережитими злигоднями й які стали поширюватися поміж нас, а особливо дизентерія, якої мало хто уник, окрім короля.

Ця хвороба поширилася серед нас зразу ж після нашого прибуття до Бугу (*Bog*). Як тільки ми почали вживати те, що турки (*Turks*) нам принесли, їхнє міцне вино, інжир і всі ці цукати не змогли засвоїтися з тією кількістю води, якою ми заповнювали наші шлунки, йдучи через степ в умовах надзвичайної спеки, від якої ми дуже потерпали.

Ми перебували в нашому першому таборі на цьому боці Бугу (*Bog*) двадцять першого й двадцять другого липня (*July*). Його величність використовував весь цей час

для ведення перемовин щодо нинішнього стану справ; зрештою він вирішив послати когось до Костянтинополя (*Constantinople*). З цією пропозицією король звернувся до кількох осіб, але вони відмовилися брати на себе такі повноваження під приводом того, що вони не знають ні дійсного стану справ, ні звичаїв та традицій цієї країни. Тоді його величність послав за містером Нойгебавером (*Neugebaver*), уродженцем Данціга (*Dantzick*), який після звільнення зі служби у московитів (*Muscovite*) деякий час слідував за армією в якості добровольця із пристойною пенсією. Його величність особисто попросив того про послугу, й містер Нойгебавер (*Neugebaver*), який прагнув прислужитися королю, негайно прийняв пропозицію стати до роботи. Вони без затримки відіслали королівські вірчі грамоти й наступний лист від короля Швеції (*Sweden*) до великого султана.

До найвеличнішого, наймогутнішого, найславетнішого й непереможного імператора АХМЕТА, сина МАГОМЕТА Четвертого; імператора різноманітних імперій, короля багатьох королівств, правителя й покровителя численних різних народів; кого Бог захищає й чюю владу підтримує.

«Цей лист, підписаний нашою королівською рукою, доводить до відома вашої величності про наше прибуття до ваших володінь; також повідомляє вас про невдачу, яка спіткала нас у суперечці з царем, після того, як ми мали кілька успішних нагод справедливо покарати його за порушення законних прав народів і умов договорів, у чому урочисто поклялися. За тим, як ми змусили короля Августа (*Augustus*) відмовитися від корони Польщі (*Poland*), для якої він був швидше тираном, ніж королем, цей народ отримав зі свого середовища короля, який є другом вашої величності Порти. Потім ми відтіснили царя, його союзника й соратника по віроломству, з Польщі (*Poland*), яку він піддав плундруванню, і переслідували його до самого міста Полтави (*Pultowa*), щоб відновити законність і зруйнувати його грабіжницькі плани; проте, на небесах для нашої армії, поріділій та втомленій виснажливим походом, яка потребувала найнеобхідніших речей для існування, було передбачено, щоб вона була раптово атакована втричі переважаючими силами противника, який був забезпечений усім необхідним, і зрештою програла бій.

Перебуваючи на досить значній віддалі від своїх володінь, ми були не в змозі зібрати нову армію й, прагнучи уникнення потрапляння до рук неприятеля-варвара, ми прийшли сюди для того, щоб знайти в цій імперії прихисток від його підступності й бути під благородним захистом вашої імператорської високості, а також щоб мати можливість негайно возз'єднатися з армією, яку ми полишили в Польщі (*Poland*) під командуванням гідного короля, якого ми дали цьому королівству, для підтримання його на троні в разі, якщо той, кого ми силою скинули, спробував би знову зійти на престол всупереч умовам договорів, які ми уклали з ним.

Від себе ми пропонуємо за цей прихисток і засоби для існування дружбу вашої величності й обіцяємо з нашого боку найщирішу прихильність, на яку ми тільки здатні. Перший доказ, який ми наводимо для заслуги прихильності до нас від вашої високості, це те, що ви маєте знати, що якщо ми дамо цареві, чії амбіції викликані більше бравадою, чим вірою й честю, час скористатися перевагою, яку наша невдача надала йому над нами, то він може раптово напасти на деякі з ваших територій, як він і його союзники віроломно вчинили з нами, починаючи несправедливу війну не тільки без будь-якої заяви про неї, але навіть у розпалі миру, встановленого самим урочистим чином у той час, коли він запевняв нас обопільно через наших міністрів, що він буде щиро точно й добросовісно дотримуватися договорів і бажав би, щоб ми зробили те ж саме з нашого боку. Проте кілька фортець, які цей правитель спорудив на Дону (*Tanais*) й на Азовському морі (*Palus Maeotis*), і його новий флот достатньо чітко виявили його войовничі плани проти вашої країни й продемонстрували приклади його віроломства. У цій ситуації ми не бачимо нічого кориснішого чи правильнішого для того, щоб запобігти небезпеці, якою цей монарх загрожує вашій найяснішій імперії, ніж угода між нами й вашою величною Портою, за якою ваша високість забезпечить нам безперешкодне повернення в Польщу (*Poland*) й у наші володіння під охороною загону вашої доблесної кінноти й зміцнить нашу армію, яка

є під керівництвом мудрого й вірного короля, який добровільно увійде в наш союз. Як було вже раніше, ми ще раз зберемо нашу армію й спрямуємо її в саме серце Московії (*Muscovy*), щоб вгамувати незаконні амбіції царя. Насамкінець, ми ніколи не забудемо ту прихильність, яку, якщо буде така милість вашої високоності, ви виявите до нас, і будемо шукати всі можливості й засоби, щоб на ділі довести нашу вдячність; ми завжди будемо вважати за особливу честь і справжнє задоволення те, що ми під цим листом підписуємося,

Ваш вірний друг, КАРЛ, син КАРЛА XI».

Пан Нойгебавер (*Neugebaver*), отримавши вказівки короля, вирушив у дорогу; але ще до його прибуття в Костянтинополь (*Constantinople*) турецький (*Turkish*) султан уже був поінформований про те, що сталося, через одного військового начальника, який три тижні супроводжував секретаря Клінкострема (*Klinkostrom*) й пана Сандула (*Sandul*), яких ми вже згадували, в армії аж до Полтави (*Pultowa*). Він був очевидцем кривавої битви, яка там відбулася, і як тільки ми перетнули Буг (*Bog*), зразу ж поїхав, щоб повідомити великого султана про те, що трапилося, а також надати йому відомості про прибуття шведського (*Sweden's*) короля, який потребував його захисту.

Наступного дня, а було це двадцять третього липня (*July*), до табору прибув турецький (*Turkish*) офіцер, якого послав сераскир Бендер (*Bender*), з листами, сповненими чемності й ввічливості до короля. У них цей управитель дуже співчував стосовно тих втрат, яких зазнав його величність, пропонуючи сприяти йому всім, що було в його силах. Він надіслав королю намет, який був дуже доречним, зважаючи на пору року, який відразу ж був встановлений для його величності.

Однак цей турок (*Turk*) пробув у таборі недовго, і після того, як він отримав гарний подарунок від його величності, повернувся дуже задоволеним до Бендер (*Bender*). Ми ж у той же самий час продовжили наш похід, минаючи Очаків (*Oczakow*) і, як і зазвичай, розташувалися табором у відкритому полі, не виявивши ні поселень, ні будівель.

Уся ця місцевість являла собою суцільну гнітючу пустелю, відому раніше під назвою готський степ (*Solitudo Getarum, the Desart of the Getae*), а в даний час її називають Татарським Акерманом (*Tartary-Akerman*). Простягається вона на північний захід від Ізмаїла (*Ishmaeli*) аж до Очакова (*Oczakow*). Там годі знайти найменшу хатину, трапляються лише поодинокі коні, які охороняються татарами, що живуть там і донині, не керуючись ніякими іншими законами, окрім інстинктів дикої природи, як це колись робили стародавні кочівники, що мешкали по сусідству з регіонами проживання даків (*Daci*), готів (*Getae*) і скіфів (*Scythians*), які спустошили Малу Скіфію (*Scythia*), Херсонес Таврійський (*Taurica Chersonesus*) і узбережжя Азовського моря (*Palus Moeotis*)¹. Вони споруджують стійбища (*bordes*), тобто свого роду маленькі села зі своїх накритих візків, а також із наметів, які вони називають обами (*Obas*), що слугують їм для прикриття відступу від нападників або для проживання їхніх дружин і дітей. І, нарешті, вони живуть, споживаючи конину й м'ясо іншої великої рогатої худоби, а також сир, молоко, зокрема кобиляче; у той час, як одна їхня частина здійснює часті набіги зі свіжими кінями на сусідні народи, інша частина підгодовує тих коней, які потребують відпочинку, щоб відновити їхні сили; вони вибирають для цього кращі пасовища, а також кращі луки, де їхні племена або орди залишаються доти, доки росте трава.

Було дуже складно долати цей пустинний степ, який простягся на віддаль близько двадцяти ліг від Очакова (*Oczakow*) аж до Дністра (*Niester*); і якби не було настирливих і зацікавлених мусульман (*Mussulmen*), які слідували за нами з різними товарами, створивши своєрідний ринок прямо на шляху, яким ми прямували і де ми могли собі придбати будь-яку необхідну річ і навіть купити коней, то ми ніколи не змогли б витримати цю виснажливу подорож.

Молоко, яке турки приносили нам, було не дуже смачне і з гіркуватим присмаком, що було спричинене великою кількістю полину, який ріс у степу; тому ми вирішили, що краще купувати воду, хоча вона й була теплою і неприємною на смак через те, що була доставлена здалеку в умовах клімату цієї країни. Проте навіть і ця вода була такою дорогою, що дуже часто один гарний ковток коштував близько двох грошів

¹ Див. Ла Моттре, т. II, стор. 39.

(*gros*), а то й більше. Вони також продавали нам вино, але, оскільки воно було надто міцне, то це не йшло нам на користь, бо воно нас тільки розігрівало й зовсім не вгамовувало спрагу. Нам принесли також кілька інших речей; серед іншого, відмінний фундук, який не поступався ні якістю, ні розміром тому, що був у Італії (*Italy*). Усе це поживляло нашу подорож, особливо в тих місцях, де ми розташовувалися табором, оскільки там завжди збиралася велика кількість купців і торговців.

Коли король відійшов на відстань ліги від міста, він віддав наказ нам стати табором і залишатися там тієї ночі й наступного дня, а було це двадцять четвертого липня (*July*). У цьому місці ми помітили в його величності те, чого не спостерігали раніше, а саме зовнішні прояви глибокого смутку. Причиною цієї зміни в настрої короля стала звістка, яку він щойно отримав і яка повідомляла про смерть його старшої сестри, герцогині Гольштейн-Готторпської (*Holstein-Gottorp*).

Пан Клінкостром (*Klinkostrom*) уже давно привіз від королеви листа із цією сумною новиною; але, оскільки він прибув якраз перед боєм під Полтавою (*Pultowa*) та ще й через кілька днів після поранення короля, то граф Піппер (*Piper*), гадаючи, що буде помилкою в настільки небезпечний для здоров'я короля момент повідомляти йому про смерть його сестри, суворо заборонив Клінкострому (*Klinkostrom*) знайомити короля зі змістом листа в надії знайти сприятливіший час, щоб розповісти йому про смерть принцеси, яку він завжди ніжно любив. Поразка в битві під Полтавою (*Pultowa*) й наступні негаразди, спричинені нашим відступом через степ, стали тими чинниками, які послужили причиною того, що його величність був усе ще незнайомий із цією сумною новиною; було вирішено, що так і залишатиметься надалі аж доки ми не переправимося через Буг (*Bog*), а вже тільки потім віддати лист королю, оскільки вже не буде більше сенсу приховувати від нього його зміст.

Пан Мюллерн (*Mullern*), радник канцелярії, був призначений відповідальним за це. Він усіляко намагався пом'якшити гіркоту цієї новини, яка не могла для короля минути безслідно. Король, незважаючи на весь свій героїзм і велич духу, став зовсім сумним, почувши про смерть сестри, яка була для нього такою дорогою. До цього часу всі втрати, яких він зазнав, не порушували його спокій. Він завжди залишався незворушним і з безтурботним виразом обличчя посеред усіх його нещодавніх невдач; але цей останній удар був надто дошкульним для нього, і хоча раніше, незважаючи на біль його рани, ті, хто був тісно знайомий з ним, ніколи не чули від нього ані найменшого зітхання, то тепер він був настільки пригніченим смертю своєї сестри, що усамітнівся в своєму наметі й не бажав нікого бачити й ні з ким розмовляти.

Оскільки король із самої юності загартовував себе, постійно й виснажливо вправляючись у бойовому мистецтві, то всі гадали, що для нього не характерне все те, що називається ніжністю, і що ніякі фатальні події не в змозі порушити його стійкість і твердість; або ж, що ймовірніше, у нього були ці якості, але він так добре тримав себе в руках і переборював їх, що ніколи не дозволяв собі їх зовнішньо виявляти й завжди глибоко приховав це у своїй душі. Проте цього разу ми з подивом побачили, який вплив могла мати любов до рідної сестри на серце, яке в іншому разі залишалося найтвердішим і найвеликодушнішим з тих, які, можливо, коли-небудь були відомі. Одним словом, тільки ця смерть коштувала йому стільки сліз, скільки не було ним пролито за весь час його правління¹.

Попри це, наш правитель, після того, як він упродовж певного часу з горя дав волю першим проявам почуттів, якими природа його нагородила, швидко оговтався й повернув собі велич розуму, яку він завжди демонстрував у всіх інших випадках, і підкорився долі, віддавши себе на розсуд мудрих рішень бога. Він без затримки відіслав відповідь на лист у Стокгольм (*Stockholm*). Водночас король дозволив кільком офіцерам і солдатам, які були або пораненими або хворими, полишити табір і повернутися до Очакова (*Oczakow*), щоб вилікуватися й залишатися там до тих пір, поки вони не будуть у змозі прибути до його величності в Бендери (*Bender*).

¹ Це стає краще зрозумілим з деяких відомостей того часу; про які знав увесь світ; радники короля, коли дізналися, чим він займався двічі на рік, не могли достатньою мірою висловити захоплення поборністю його величності. Добре відомо, що в цей час упродовж цілих двох годин монарх молився, обливаючись слізьми й стоячи на колінах; такою щирою була його відданість богу.

Цілком імовірно, що король віддав би перевагу Очакову (*Oczakow*), ніж Бендерам (*Bender*), якби паша поставився до нього люб'язніше; але через це, а також через деякі інші обставини, його величність нарешті прийняв остаточне рішення полишити околиці Очакова (*Oczakow*): це було дійсно дуже незручно, адже повідомлення, які мали бути відіслані в Костянтинополь (*Constantinopl*), тепер потрібно було везти через степ замість того, щоб доправити їх морським шляхом.

Ми вирушили в дорогу двадцять п'ятого липня (*July*) після того, як простояли день і дві ночі в околицях Очакова (*Oczakow*), і стали табором у степу за дві ліги звідти. На цьому шляху нам довелося упродовж кількох днів відбивати постійні атаки нового ворога. Кожного дня зранку й до полудня до нас від морського берега прибувала неймовірна кількість сарани. Спочатку її було небагато, а потім вона ставала схожа на хмари, які закривали небо, після чого наставала настільки густа темрява, що навіть коли виходило сонце, то на всій цій безкрайній рівнині навколо нічого не було видно.

Ці комахи літали не поблизу поверхні землі, а приблизно на такій висоті, як ластівки. Вони рухалися доти, доки не знаходили поле, на яке можна було накинутися. Ми часто зустрічалися на нашому шляху з цими істотами, які, злітаючи вгору, вчиняли такий шум, наче починалася буря; потім вони налітали на нас, як ураган, вкриваючи ту ж саму рівнину, де перебували й ми, без будь-якої боязні бути розтоптаними під ногами наших коней. Коли вони злітали із землі в повітря, то все закривали перед нами так, що ми не могли перед собою нічого побачити, аж доки не виходили з того місця, де ці комахи зосереджувалися. У всіх місцях, де ця сарана сідала, вона вчиняла жахливе спустошення, пожираючи траву з корінням; так що замість гарної зелені, якою до того була вкрита місцевість, не залишалося нічого, окрім сухого й піщаного ґрунту. Важко було повірити в те, що така маленька тваринка могла перетнути море, якби життєвий досвід так часто не переконував у цьому нещасних місцевих мешканців. Після того, як ці комахи долали невелику акваторію Евксинського моря (*Euxin sea*), рухаючись з островів і сусідніх країн, вони потім пролітали значні відстані над сушею, знищуючи все, що зустрічалося на їхньому шляху; траплялося, що навіть пожирали двері в будинках.

Наступного дня, а саме двадцять шостого липня (*July*), ми продовжили наш похід тим самим степом або інакше кажучи Татарським Акерманом (*Tartary of Akerman*) і стали табором за чотири ліги від того місця, яке ми полишили минулої ночі. Переночувавши там, ми наступного дня подолали п'ять ліг, проходячи поблизу озера Тілігул (*Teligon*), і стали табором на березі Евксинського моря (*Euxin sea*), узбережжям якого ми рухалися впродовж усього цього дня. Вода в морі була дуже прозора, особливо поблизу берега; так що його помилково називають Чорним морем (*Black Sea*). Таку назву ця водойма колись отримала, щоб відрізнити її від Білого й Червоного морів, так само як існує Біла (*White*), Червона (*Red*) й Чорна Русь (*Black Russia*). Увечері, коли король прибув до того місця, де ми повинні були розташуватися табором, туди приїхав посланець від татарського хана (*Han of Tartary*), який зажадав аудієнції в нього. Він відразу ж її отримав, і за тим, як посланець віддав його величності лист від свого господаря, королю було вручено подарунок – маленького татарського (*Tartarian*) візка, вкритого наметом і запряженого четвіркою коней. Король негайно дав відповідь на ханський лист, і посланець, отримавши відповідний подарунок, відбув до Криму (*Crim*).

Двадцять восьмого липня (*July*) ми продовжили похід узбережжям Чорного моря (*Black Sea*). Спека була нестерпною, вода почала псуватися, це завдавало нам значних страждань. Того дня ми просунулися вперед на чотири ліги. Двадцять дев'ятого числа й наступного дня ми відійшли від морського узбережжя на сім або й вісім ліг і дісталися убогого татарського (*Tartarian*) поселення, не бачивши до цього жодного будинка впродовж двадцяти днів походу від Борисфену (*Boristhenes*). Проте король заборонив нам залишатися там на ночівлю, щоб не турбувати місцевих жителів; ми лише взяли те, що вони нам пропонували, за що негайно розплатилися готівкою. У цьому поселенні були солом'яні житла, які швидше нагадували землянки, ніж будинки, а його мешканці, яких ми бачили, мали вкрай жалюгідний вигляд, мабуть, найжалюгідніший у всьому світі. Тридцять першого числа ми подолали шість ліг,

рухаючись берегом Дністра (*Niester*). Після того, як було здійснено переправу через маленьку річку Кучурган (*Kurkabun*), ми наступного дня нарешті стали табором на відстані однієї ліги від Бендер (*Bender*).

Тут його величність почув новину про те, що цар послав до Костянтинополя (*Constantinople*) вимогу видати йому Мазепу (*Mazeppa*); але великий султан виявив до того великодушність і відмовився видавати його царю, чим король був дуже задоволений. Ми пробули два дні в цьому таборі, куди, всупереч нашим сподіванням, прибуло кілька шведів (*Swedes*), які в той час як росіяни захоплювали інших у полон на Бuzі (*Bog*), сховалися в очереті, а потім після відходу противника знайшли спосіб переправитися через річку на турецьких (*Turkish*) човнах і наздогнати нас.

Коли ми прибули до Бендер (*Bender*), то виявили, що сераскир уже підготував усе необхідне для прийому короля. Як тільки він дізнався, що його величність уже на півдорозі до міста, то в супроводі кількох кіннотників вирушив нам назустріч. Після того, як сераскир віддав шану королю, він повідомив йому, що за наказом великого султана для короля й усіх його людей споруджено табір поблизу Бендер (*Bender*) на протилежному боці річки. Там ми знайдемо все, що на їхню гадку, могло нам знадобитися; він хотів би, щоб король оцінив ті старання, які були затрачені на все це, і отримав задоволення. Король щиро подякував сераскиру за його турботу й компліменти. Після цього сераскир і кіннотники оточили карету короля, й ми знову вирушили в дорогу, прямуючи, як і раніше, вздовж берега Дністра (*Niester*). Коли ми дісталися міста Бендери (*Bender*), від якого нас відділяла лише річка, з усіх гармат, які розміщувалися навколо фортеці, через певні проміжки часу були здійснені постріли. Коли король увійшов до табору, то виявив там чудовий намет, який призначався для його величності. Перед тим, як намет було розгорнуто, по обидва боки річки два загони яничарів зіграли військовий марш на честь його величності. Після того, як король увійшов до намету й подякував сераскиру, останній повернувся до міста зі своїм конвоем; але для охорони короля ним було залишено загін яничар на чолі з їхнім командиром. Перед своїм від'їздом сераскир подбав, щоб і наші головні воєначальники з усією прислугою оселилися в прекрасних наметах, які були підготовлені для них; і де б вони мали всі зручності; що ж стосується його величності, то він був оточений величчю й пишнотою, гідних короля.

